

Inhuldigingsfeest voor de nieuwe bakkerij van Vooruit aan de Nijverheidslaan, 1889

Consumeren voor de revolutie of de revolutie consumeren.

Hendrik Defoort, aspirant FWO-Vlaanderen

De Federatie van Coöperaties viert dit jaar haar eeuwfeest. De groeiende wetenschappelijke belangstelling voor de coöperatieve beweging zal in de komende jaren onze inzichten omtrent die honderd jaar geschiedenis exponentieel doen toenemen. In 1887 werd voor het eerst een serieuze poging ondernomen om een dergelijke federatie op te zetten. Dit stuk geeft een aantal redenen aan waarom die organisatie pas 13 jaar later tot stand kwam.

Het transatlantisch schip en zijn sloepen

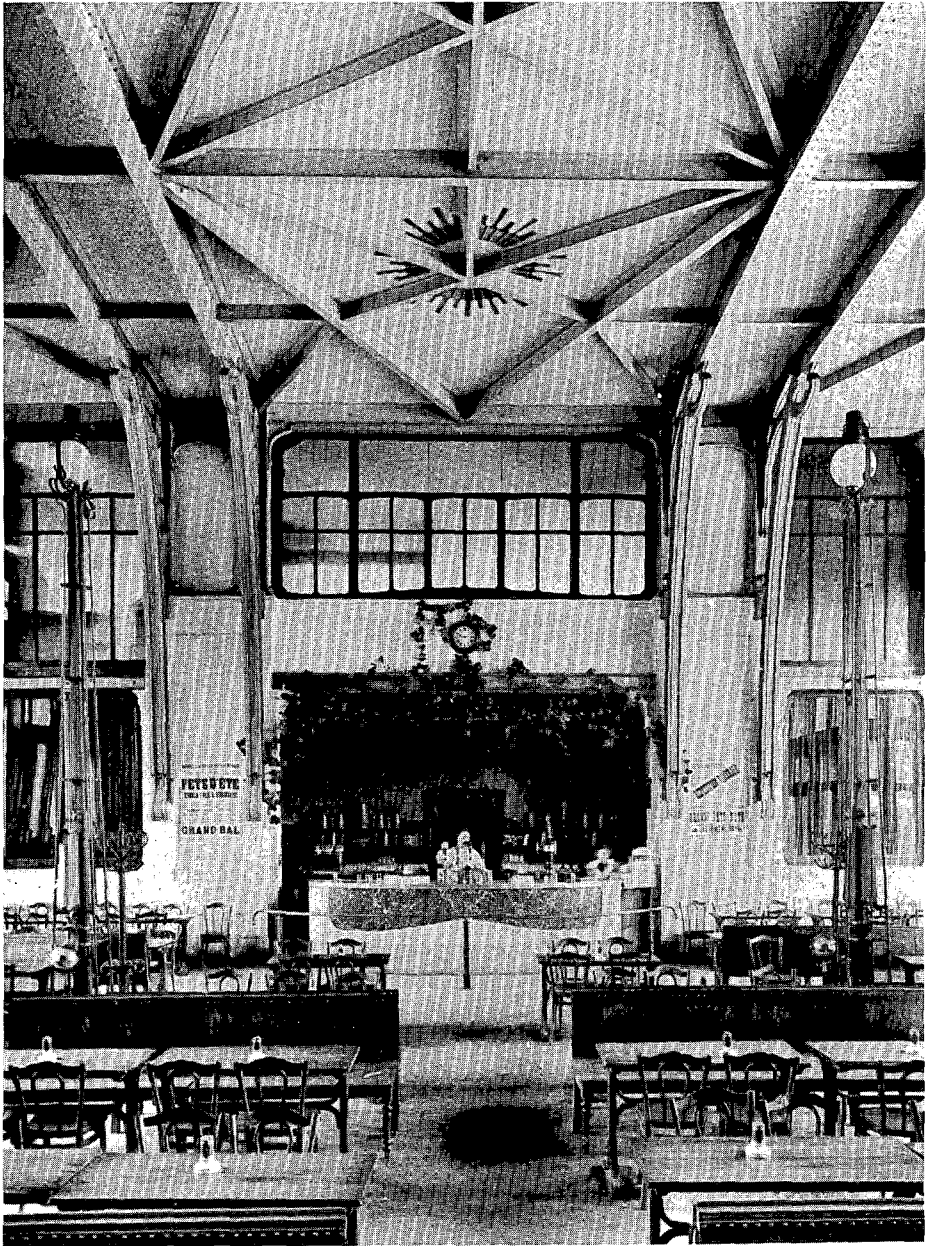
In 1892 publiceerde De Wyzewa een monografie waarin hij de ontwikkeling van het socialisme, "*cette maladie chronique de notre société*", in diverse Europese landen beschreef. Hij riep de Europese grootmachten op zo snel mogelijk in te grijpen in België waar de ziekte elk ogenblik epidemische vormen kon aannemen⁽¹⁾. De Belgische Werkliedenpartij maakte indruk op heel wat buitenlandse waarnemers. De Belgische socialistische zelf volgden die buitenlandse commentaren op de voet. Het ontbrak hen ook niet aan zelfvertrouwen: wij zijn "*le plus fort Parti socialiste du monde entier*", schreef Anseele in datzelfde jaar⁽²⁾. De meeste van die lofbetuigingen steunden op de coöperatieve organisatie van de Belgische Werkliedenpartij. Terwijl men in socialistische middens lange tijd heel argwanend tot zelfs vijandig stond tegenover het inschakelen van de verbruikcoöperaties als middel in de klassenstrijd, benadrukten tegenstanders steeds weer de kracht die van die coöperaties uitging. Het is opvallend dat in de historiografie vooral de beeldvorming die de kleine groep van linkse theoretici binnen de Tweede Internationale schetste van de BWP overeind is gebleven, terwijl de positievere evaluaties uit het zicht zijn verdwenen. Dit geeft uiteraard een heel vertekend beeld. Zo kunnen we op basis van wetenschappelijke literatuur niet verklaren waarom de Bel-

gische Werkliedenpartij misschien wel meer invloed heeft gehad als organisatorisch model dan de Duitse SPD⁽³⁾. Dit bewijst andermaal hoezeer de vraagstelling bepalend is voor de resultaten van een onderzoek⁽⁴⁾. Enkel van daaruit kunnen we verklaren dat historici van de socialistische arbeidersbeweging in België slechts in heel geringe mate aandacht hebben gehad voor de coöperatieve beweging, want reeds in 1898 schreven Emile Vandervelde en Jules Destrée dat "*les multiples applications du principe coopératif*" verantwoordelijk waren voor de BWP's "*physionomie propre, ses caractères originaux*". Meer nog: "*Les mutualités, les syndicats, les groupes politiques, qui se rattachent à nos grandes coopératives de consommation, n'en sont pour ainsi dire que des accessoires, des dépendances, les chaloupes d'un transatlantique*"⁽⁵⁾.

Er is evenwel een kentering aan de gang. Onze interesse in het verleden vertrekt altijd vanuit het heden. Sinds de jaren '80 worden steeds meer opmerkingen geformuleerd rond de sociaal-culturele gevolgen van onze westerse consumptiemaatschappij. Vandaar ook dat historisch onderzoek naar consumptie - niet alleen als economisch, maar evenzeer als sociaal en cultureel verschijnsel - heel erg in is. Na de 'gender-hausse', de 'linguistic-turn' en de 'environmental-focus' krijgen we nu een 'consumerism-boom'. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat coöperaties steeds meer aandacht krijgen⁽⁶⁾. De coöperatieve doctrine had namelijk één basisregel: "*Qu'est-ce que le consommateur? Rien. Que doit-il être? Tout*"⁽⁷⁾. Die vernieuwde aandacht voor coöperaties als een organisatorisch middel om collectief gebruik te maken van de koopkracht van bepaalde groepen is uiteraard een goede zaak. Het grote probleem is evenwel dat er haast geen terugkoppeling meer gemaakt wordt naar de oude, traditionele, heel vaak institutionele geschiedenissen van de arbeidersbeweging. De nieuwe inzichten zijn soms dusdanig overweldigend dat men de trappers dreigt te verliezen en de coöperaties gaat voorstellen als een 'derde weg' avant la lettre, als "a *"middle way"* between capitalism and socialism". Meer nog, verbruikscoöperaties waren zowel economisch als cultureel een "*viable and strong alternative*" voor het kapitalistische consumentisme⁽⁸⁾. Vrijwel alle coöperatieonderzoek gaat in eenzelfde richting: de geschiedenis van de coöperatieve beweging wordt gelezen als "*a form of cultural revolution, a transformation that was faltering and uneven but very different in conception and practice to ideologies that emphasised the revolution*"⁽⁹⁾.

Daar het onderzoeksveld nog vrij nieuw is, kan men uiteraard voldoende elementen vinden om dergelijke hypotheses te onderbouwen. Maar vermits er een consensus bestaat dat België en Noord-Frankrijk op het Europese continent zowat de meest succesvolle gebieden waren voor de coöperatieve beweging, moet men wel erkennen dat die hypothese onhoudbaar is. Immers, tot 1914 was een overweldigende meerderheid van de coöperatoren in die regio lid van de socialistische arbeidersbeweging, en die steunde op een ideologie die wel degelijk "*the revolution*" benadrukte. De verhouding tussen de coöperatieve en socialistische beweging blijft in het onderzoek een blinde vlek, en precies daar ligt de originaliteit van de Belgische casus. Binnen de Tweede Internationale (°1889) zorgde het Belgische model - waarbij de verbruikscoöperaties niet louter een geïntegreerd onderdeel waren, maar zelfs de basis vormden van

de socialistische arbeidersbeweging - voor levendige debatten onder socialisten over de waarde van coöperaties als organisatiemiddel. Die coöperaties werden namelijk vaak geprezen als "*le plus sûr et le plus généreux des remèdes contre les erreurs et les périls du socialisme*" of nog als "*le plus grand commun diviseur des forces ouvrières*" en stonden bovendien haaks op het klassieke 'productivistische' discours onder socialisten⁽¹⁰⁾. Anderzijds zorgde het Belgische model voor nog meer discussie binnen de 'International Coöperative Alliance' (°1893). Voor de Alliance waren de principes van Rochdale (1844) heilig. Het echt vernieuwende van die principes was niet zozeer de berekening van de *ristorno*'s op de aankopen, maar wel het opleggen van een strikte politieke en religieuze neutraliteit. Zij bleven geloven in Gides 'mission-statement' uit 1889. De coöperatieve beweging zal in drie fases de coöperatieve republiek verwezenlijken: "*Dans urie première étape victorieuse faire la conquête de l'industrie commerciale, dans une seconde, celle de l'industrie manufacturière, dans une troisième, enfin, celle de l'industrie agricole*"⁽¹¹⁾. Vanuit die opvatting was klasseverzoening - iedereen consumeert - een topprioriteit. Het inschakelen van verbruikcoöperaties voor politieke doeleinden en het propageren van de klassenstrijd met coöperatieve gelden werden dan ook beschouwd als ketterij van de bovenste plank. Het is uiteraard niet de bedoeling hier in te gaan op de theoretische scherpslijperij en haar praktische consequenties. Maar het plaatst de vele veroordelingen omtrent de theoretische armoede binnen de BWP wel in een ander daglicht⁽¹²⁾. Precies omwille van of dankzij het ontbreken van theoretische reflectie bouwden de Belgische socialistten een model op dat haaks stond op zowel de socialistische als de coöperatieve ideologie of doctrine. De successen van hun coöperatieve ondernemingen maakten nochtans dat ze wel degelijk navolging kregen onder socialistten over de hele wereld⁽¹³⁾. Onder coöperatoren werd België dan weer een argument in de discussies over het al dan niet aanwenden van politieke middelen om de coöperatieve beweging uit te bouwen⁽¹⁴⁾. Is de BWP een politieke beweging die steunt op coöperaties of is het een coöperatieve beweging met een politiek project? Is het einddoel het collectivisme of de coöperatieve republiek? Is het sociale vraagstuk een "*question de production*", of eerder een "*question de consommation*"⁽¹⁵⁾? Het is alvast heel duidelijk dat de aanvankelijke strategie waarbij de coöperatie werd beschouwd als een louter middel, al snel plaats maakte voor de opvatting waarbij coöperaties fungeren als de derde pijler van het socialisme. Waar Duitsland het model was voor de politieke strategie, werd de Britse neutrale coöperatieve beweging steeds meer naar voor geschoven als hét voorbeeld⁽¹⁶⁾. Van daaruit was het voor sommigen slechts een kleine stap om de coöperatieve republiek aan te kleven als een na te streven doel. Dit streven naar coöperatief socialisme voor de enen werd door anderen afgedaan als coöperatief cretinisme⁽¹⁷⁾. In de historiografie heeft vooral die laatste visie stand gehouden. Het dualisme is binnen de BWP als geheel echter blijven bestaan. Zij creëerde de ideologisch onhoudbare socialistische coöperaties en stelde deze nooit expliciet in vraag: de Belgische socialistten "*sont plus que tous autres intimement liés à la coopération comme l'est la mère à l'enfant qu'elle a conçu et crée*"⁽¹⁸⁾. Haar voorbeeld maakte het voor tal van buitenlandse socialistten mogelijk om de coöperatie

Het restaurant van het Brusselse Maison du Peuple

te gebruiken als middel. Een verwijzing naar het bestaan van socialistische coöperaties in België deed wonderen om ideologische tegenkantsing te counteren.

Collectivisme op grote schaal...

De verspreiding van de socialistische verbruikcoöperaties in België kwam er vooral tussen 1885 en 1895. In die periode was de in 1881 opgerichte Gentse Vooruit - het 'socialistische Rochdale' - hét referentiepunt⁽¹⁹⁾. Gent was trouwens ook op allerlei andere vlakken het organisatorisch centrum van de socialistische beweging in ons land⁽²⁰⁾. Socialisten die Gent bezochten en hun indrukken neerschreven, spaarden de superlatieven niet. Het viel buitenstaanders ook steeds op dat de Gentse militanten dankzij hun coöperatieve instellingen een optimisme uitstraalden waar men in andere federaties slechts kon van dromen⁽²¹⁾. Enig proselitisme was de Gentse socialisten trouwens niet vreemd. Het reglement van Vooruit bepaalde in artikel één dat "*de maatschappij alle bewegingen zal ondersteunen die strekken tot ontvoogding en veredeling der arbeidende klasse*"⁽²²⁾. De duizenden broden die uit solidariteit werden gestuurd naar de stakende mijnwerkers van de Borinage in maart 1885, waren baanbrekend voor de verspreiding van het Gentse model en de actie was ook bewust met dit doel opgezet. Voor het eerst zorgde Vooruit ook voor een samenwerking tussen de diverse socialistische bakkerijen in het land⁽²³⁾.

De Gentse Vooruit was op dat ogenblik al een heus bedrijf. Er werd niet langer gebakken in een of andere kelder, maar wel in een voor die tijd hypermoderne industriële bakkerij die wat hygiëne en arbeidsomstandigheden betreft een internationale faam genoot⁽²⁴⁾. Ook in de kledingnijverheid stond Vooruit toen al aan de Europese top⁽²⁵⁾. De voordelen voor de arbeidersbeweging waren overduidelijk. De coöperaties droegen in hoge mate bij tot de vitaliteit en de macht van de partij via de materiële mogelijkheden die ze creëerden waardoor de beweging beschikte over eigen vergaderlokalen, tal van propaganda-activiteiten kon financieren, diverse bladen verspreidde, allerlei socio-culturele verenigingen kon onderhouden,... Het aantrekken van arbeiders via hun eigen belang - *Werklieden bemint Uw profijt!* - maakte dat de beweging grote groepen arbeiders aan zich kon binden⁽²⁶⁾. De concrete, dagdagelijkse werking van de coöperaties was bovendien een cruciaal antidotum voor het schrikbeeld dat rond het socialisme werd geweven. In de retoriek van de beweging benadrukte men ook steeds opnieuw dat de coöperaties instonden voor de economische, morele en intellectuele opvoeding van de arbeiders die over voldoende kennis moesten beschikken om na de revolutie de 'heilstaat' draaiende te houden. Het is alvast duidelijk dat de coöperatie een belangrijke rol speelde bij de creatie van een groepsgevoel, van een zekere trots, van een eigen identiteit. Revelerend is bijvoorbeeld het gesprek van twee Gentenaars die naar een etalage van Vooruit kijken: "*Eens hoorde ik een armen drommel, die met eene*

ellendige plunje aan het lijf, bibberend van de koude, de warme kleederen stond te bewonderen voor de spiegelruiten van het grootsch magazijn uitgesteld, tot zijne vrouw met innige zelfvoldoening zeggen: 'Dit alles is het onze!' (historiek)⁽²⁷⁾. Het succes van de coöperatie is ook voor een stuk toe te schrijven aan het feit dat vele leden de zaak als hun eigendom beschouwden: zelfs een ontevreden klant bleef soms terugkeren⁽²⁸⁾. Het groepsgevoel was voor buitenstaanders vooral duidelijk bij een bezoek aan het café. Een Britse coöperator was er dusdanig van onder de indruk dat hij de Belgische coöperaties superieur achtte aan de Britse: "The café, indeed, seemed to prove its superiority. In this place were gathered whole hosts of people - husbands with their wives and children - chatting and laughing together, as though they were in their own homes; it was collectivism on a large scale"⁽²⁹⁾.

De resultaten na vijf jaar coöperatieve activiteiten overtroffen de stoutste dromen van de oprichters van Vooruit uit 1881. Werd het middel een doel? Vanaf 1884 doken alvast geregeld discoursen op waarin het uitbreiden van de coöperatie als het doel werd voorgesteld⁽³⁰⁾. Alvorens in te gaan op de vraag wat de coöperatie kon doen voor de Algemeen Stemrecht-campagnes, wou men wel eens een antwoord op de vraag "Welk voordeel de broodmaatschappijen uit het algemeen stemrecht trekken". Er heerste binnen de socialistische coöperatie zelfs een klimaat dat een discussie toeliet over de vraag of men zich niet beter exclusief met de coöperatie zou inlaten⁽³¹⁾. Hoewel Anseele die laatste optie resoluut afsloeg, voelde ook hij heel duidelijk dat de beweging nieuwe wegen op moest om verder te groeien. De coöperatie was één van zijn voornaamste aandachtspunten. Op het BWP-congres van juni 1886 bepleitte hij de oprichting van bakkerijen over het hele land: "Wij gaan de bezitters bestrijden met de samenwerkende maatschappijen, met eene weldaad voor het volk!"⁽³²⁾.

In datzelfde jaar moest Anseele voor een tijdje de gevangenis in vanwege een opruiende speech eerder dat jaar. Hij gebruikte de vele tijd in de gevangenis om vlotter Engels en Duits te leren, vertaalde er z'n roman *Voor 't Volk geofferd* in het Frans en las er "romans van Dumas, Dickens, of een toneelstuk van Molière". Maar het grootste stuk van zijn tijd ging naar het vertalen van een Frans werk over coöperaties. Hij wou er een ge vulgariseerde Nederlandstalige versie van maken om de Belgische coöperatoren te kunnen aantonen welke de volgende stappen waren voor de beweging. Wellicht omdat hij na zijn vrijlating opnieuw "zoo vervloekt veel werk had in Vooruit" kwam de publicatie er niet als dusdanig⁽³³⁾, maar de speech die hij gaf op de reusachtige meeting bij zijn vrijlating was duidelijk geïnspireerd door zijn coöperatieve lectuur. Anseele, die ondertussen een martelaar van de beweging was geworden, benadrukte dat het ontwikkelen van de coöperatie dé weg was om tot de ontvoogding van de arbeiders te komen. Met heel concrete voorbeelden schetste hij een beeld van wat men met de winsten van een steeds groeiende coöperatie zou kunnen doen. Hij benadrukte echter vooral de noodzaak om een federatie van coöperaties op te richten. Stap één van Charles Gides drie fasenplan richting de coöperatieve republiek werd door Anseele met brio verdedigd: "Moet ik u aantoonen hoe onze toestand zou verbeteren, hoe wij in fierheid, mannelijkheid en welstand zouden winnen? Moet ik u zeggen, wat hieruit voor de werklieden des lands zou voortvloeien, indien niet

alleenlijk Gent, maar Antwerpen, Brussel, den Borinage, den Center, Luik en de Vésdre-Vallei zulke inrichtingen schiepen en dit alles tot één lichaam samensmolt?"⁽³⁴⁾.

Dat het de Gentenaren menens was om tot één lichaam te komen, bleek uit hun *Oproep aan alle Samenwerkende Maatschappijen van België tot het houden van een Coöperatief Congres*⁽³⁵⁾. Hoewel het initiatief werd opgezet door de Gentse socialisten, was dit toch geen socialistisch congres. De oproep en een ontwerp van statuten voor de op te richten federatie werd eind januari 1887 op kosten van Vooruit verstuurd naar *"alle bekende adressen van samenwerkende vereenigingen"*⁽³⁶⁾. De verwachtingen waren hooggespannen: het congres werd zonder twijfel *"een der belangrijkste landsvergaderingen, die een deel der Belgische werklieden ooit zullen gehouden hebben"*. De federatie zou voordelen bieden voor de drie takken waarin de coöperatieve beweging op dat ogenblik actief was. Voor de bakkerijen zou een eigen bloemmolen kunnen opgezet worden, voor de volksapotheken en de kledingmagazijnen zou men via centralisatie van de aankopen bij de veel goedkopere handelaren in het buitenland terecht kunnen. Het plan kon overigens niet mislukken *"omdat de vorming van dien bond maar eene kwestie is van goeden wil en gezond verstand"*. Het enige wat overwonnen moest worden was *"den tegenzin der bestuursleden van sommige samenwerkende maatschappijen om met andere dergelijke vereenigingen samen te werken, den toestand hunner vereeniging bekend te maken - wat niet altijd noodig zou zijn - en hun zucht om alleen te willen blijven lopen"*⁽³⁷⁾. Had het congres ook een verborgen agenda? Buitenstaanders meenden alvast dat de Vooruit niet alleen een federatie wilde opzetten, maar evenzeer de bedoeling had om meer coöperaties aan de partij te binden. Dit zou volgens hen heel negatieve gevolgen kunnen hebben voor de coöperatieve gedachte omdat coöperaties op die manier zouden uitgroeien tot *"l'incarnation vivante des doctrines révolutionnaires"* waardoor *"les classes dirigeantes n'auront pas de prédilection pour ceux qui se groupent et qui veulent par une savante organisation arriver au bon marché et soutenir la lutte pour la vie"*. Maar er was meer: het grootste gevaar van een dergelijke federatie was dat de macht van de socialistische beweging exponentieel zou groeien. Terwijl men op dit ogenblik nog niet hoefde te vrezen voor een Algemene Werkstaking omdat de socialisten gewoon de middelen niet hadden om dit waar te maken, zou dit met een federatie van coöperaties op korte tijd wel het geval kunnen zijn. Door de extra materiële voordelen die een federatie onvermijdelijk zou opleveren, zouden de ledentallen en dus de economische kracht van de coöperaties stijgen. Bovendien zouden de verbanden tussen de verschillende socialistische federaties sterker worden en *"plus l'union entre socialistes venus de toutes parts s'affirme et se cimente, plus aussi doit-on redouter la lutte et l'hostilité"*⁽³⁸⁾.

De 27 coöperatieve maatschappijen die een vertegenwoordiger stuurden naar het congres, hadden volgens Vooruit gezamenlijk een 20.000 leden. Het werd onmiddellijk duidelijk dat Anseeles voornaamste doelstelling het verwerven van een eigen bloemmolen was. Hij had al een voorlopige overeenkomst voor de aankoop van een molen in het Gentse die maar liefst 400 zakken bloem per dag zou kunnen malen. De federatie was evenwel noodzakelijk voor de verwezenlijking van die droom omdat het prijskaartje te hoog was voor Vooruit, en omdat de afzet van alle bloem ook moest verze-

Karikatuur van de socialistische coöperatie in Vers L'Avenir

kerd zijn. Bovendien wilde Vooruit via de federatie ook onmiddellijk haar "ellegoederen" over het hele land beginnen verdelen.

Het werd echter al snel duidelijk dat dit alles een stap te ver was. Daar alle aanwezigen verrast waren dat ze voor dezelfde goederen vaak verschillende prijzen betaalden, kostte het niet al te veel moeite om de oprichting van een federatie als principe unaniem goed te keuren. Maar bij het bepalen van de toelatingsvoorwaarden dook het eerste probleem al op. De Antwerpse socialistische coöperatie De Vrije Bakkers weigerde een bepaling van Louis Bertrand goed te keuren omdat de link met de socialistische beweging totaal afwezig was. Alle anderen keurden evenwel goed dat het volstond om zich "partijganger te verklaren der economische bevrijding der arbeidende klas"⁽³⁹⁾. Leden van de federatie zouden een bijdrage betalen van 1 centiem per lid per semester. Dit schiep op zich nogal wat problemen daar het bepalen van het aantal leden per coöperatie geen sinecure was. Om potentieel bedrog te voorkomen werd bepaald dat het aantal leden berekend zou worden op basis van de omzet. Volgens de berekeningen van Vooruit consumeerde 1 lid 10 kilogram brood per week. Voor coöperaties die geen bakkerij hadden, zou men moeten voortgaan op de boekhouding. Men wist evenwel heel goed dat dit niet veel zoden aan de dijk zou brengen omdat de meeste coöperaties op dat ogenblik zelfs de notie 'boekhouding' niet kenden, wat men meende te verhelpen door het opleggen van een geüniformiseerde manier van boekhouden aan alle leden van de op papier bestaande federatie. Een bijkomend probleem was bovendien dat een federatie van coöperaties juridisch niet kon. In al haar ijver had Vooruit, die zelf pas in 1886 wettelijk erkend werd, geen rekening gehouden met het feit dat de wetgeving op de coöperatieve ondernemingen van 1873 hier geen melding van maakte. Enkel als naamloze vennootschap zou een federatie kunnen. Over de bestemming van de fondsen waarover een federatie zou beschikken was dan weer wel nagedacht: die zouden bij de Nationale Bank belegd worden.

... geremd door sterk 'localisme'

Het hele congres werd een slag in het water. Het enige, zij het weinig tastbare, resultaat van dit congres was dat alle aanwezigen andermaal sterk onder de indruk waren van de efficiëntie van Vooruit en de zakelijke manier van werken van haar beheerders⁽⁴⁰⁾. Hoewel ze zichzelf graag voorhielden dat "*le mouvement coopératif belge est aussi fort que celui de la Grande-Bretagne*"⁽⁴¹⁾, beseften de Belgische socialistische coöperatoren toch heel goed dat ze maar klein bier waren in vergelijking met de neutrale Britse beweging. Zo zorgde de verhouding tot de socialistische partij op vele plaatsen voor enorme spanningen. Schrok hun openlijk socialistische koers niet veel potentiële leden/klanten af? In Brussel bijvoorbeeld kwam er in september 1883 na onenigheid over het politieke vraagstuk al een splitsing binnen de in 1882 met steun van Vooruit opgerichte 'Boulangerie Coopérative ouvrière', die in 1892 werd omgedoopt tot 'Maison du Peuple'. In

1887 kwam het op bestuursvergaderingen andermaal tot "bagarre" tussen de voorstanders van een directe steun aan de partij en diegenen die eerst voor de coöperatie wilden zorgen en dan zien wat er nog mogelijk was. Pas met de goedkeuring van nieuwe statuten in 1888 werd de Brusselse coöperatie officieel lid van de Belgische Werkliedenpartij⁽⁴²⁾. Hoewel Vooruit het model was voor de meeste coöperaties die rond die tijd werden opgericht, begonnen de meeste coöperaties als neutrale coöperatie en zorgde het al dan niet aansluiten bij de BWP meestal voor grote spanningen. De poging van Vooruit om in 1887 al een federatie van coöperaties te vormen ging voornamelijk uit van haar eigen perspectief en haar exponentieel groeiende omzet⁽⁴³⁾. Door alle andere coöperaties kon dit enkel gezien worden als een poging van Vooruit om deze voor een stuk in de hand te houden. In de ontwerpstatuten stond bijvoorbeeld dat "*De aangesloten maatschappijen vrij zijn met gelijk wie verdragen te sluiten, om zich uit te breiden of anderszins, maar nooit om in een der artikelen handel te drijven of voort te brengen, door den Bond gemaakt of geleverd*". Dit betekende de facto dat Vooruit voor kleding binnen de federatie een monopolie zou hebben. Bovendien werd bepaald dat de federatie, met zetel te Gent uiteraard, geen verantwoording aan de leden verschuldigd was voor aankopen onder de 20.000 frank, terwijl diezelfde leden wel een aankoopverplichting hadden voor alle goederen die de federatie aanbood⁽⁴⁴⁾. Als klap op de vuurpijl werden de bestuurders gevrijwaard van elke verantwoordelijkheid indien er verliezen werden gemaakt. De federatie kwam er niet en Vooruit diende andere middelen te zoeken om "*de winsten te verhoogen*" en het "*veld van werking*" uit te breiden⁽⁴⁵⁾.

Het was dan ook geen toeval dat Vooruit vanaf 1887 veel meer inspanningen leverde om overal in Vlaanderen socialistische coöperaties op te richten⁽⁴⁶⁾. Er werden ook inspanningen geleverd om de coöperatieve principes meer ingang te doen vinden. Zo kregen alle leden van Vooruit in datzelfde jaar 1887 een Nederlandse vertaling van Holyoakes *Geschiedenis der Rechtvaardige Voorkampers van Rochdale* als nieuwjaarsgeschenk. In zijn nawoord typeerde Anseele deze strikt neutrale coöperatoren als: "*Stoute mannen, breede geesten, maatschappelijke hervormers, socialisten voor een groot deel, die de samenwerking als ontvoogdingsmiddel voor 't volk wilden aanwenden en naar socialistische regeling van den handel en zelfs der voortbrengst streefden*"⁽⁴⁷⁾. De 'coöperatieve republiek' dus als verwezenlijking van het socialisme. Steeds meer doken dergelijke discoursen op. Anseele zag er geen graten in de coöperatie voor te stellen als dé weg, omdat die coöperatie er uiteindelijk toch voor zou zorgen dat de arbeiders de productiemiddelen in handen kregen⁽⁴⁸⁾. Ook niet-Gentse socialisten achtten de coöperaties in staat om het kapitalisme onderuit te halen en benadrukten dat men de arbeiders beter als consumenten dan wel als producenten kon benaderen⁽⁴⁹⁾. Ondanks verschillende pogingen liet de oprichting van een federatie van coöperaties toch op zich wachten tot 1900. De voornaamste struikelblok was zonder enige twijfel het feit dat de vele kleine socialistische coöperaties vreesden overvleugeld te worden door de grote drie - 'Vooruit' (Gent), 'Maison du Peuple' (Brussel), 'Au Progrès' (Jolimont). Dit argument maakte het de 'drie' natuurlijk makkelijk om eigen verantwoordelijkheid in dit falen te ontkennen en de schuld volledig

bij de kleintjes te leggen⁽⁵⁰⁾. Er zijn nochtans voldoende aanwijzingen dat ook de grote hun onafhankelijkheid niet wilden opofferen voor de oprichting van een federatie. Er bestond zelfs een politiek waarbij één van de drie een bepaald project maar wilde steunen op voorwaarde dat de andere twee een even grote duit in het zakje deden. Het uitblijven van een federatie was nefast voor de groei van de coöperatieve beweging. Elk dorp had omzeggens zijn eigen coöperatie, waarbij een zekere naijver niet onbestaande was: ons volkshuis is toch mooier dan dat van de kameraden enkele kilometers verderop. Bovendien was het, niet geheel ten onrechte, 'communis opinio' dat coöperaties slecht beheerd werden. Dit zorgde er onder andere voor dat kleine coöperaties heel moeilijk krediet kregen bij leveranciers, terwijl de grotere coöperaties vaak zelf een betalingstermijn bepaalden die door leveranciers met graagte werd aanvaard om de grote contracten toch maar binnen te rijden. Een strikt lokaal besturen van een coöperatie zorgde, los van eventuele financieel-economische problemen, overigens ook voor spanningen binnen de plaatselijke socialistische gelederen. Waarom krijgt de zoon of dochter van André een baantje en de mijne niet? Wie bepaalt hier eigenlijk de omvang van 'den deel' en waar is de rest van het geld naartoe? Immers, in tegenstelling tot de werking op papier, waarbij coöperaties collectieve eigendom waren en democratisch bestuurd werden, hadden de leden vaak niet het minste zicht op de financiële toestand van 'hun' maatschappij⁽⁵¹⁾. Spanningen ook omtrent het personeelsbeleid: bestond er wel een 'patroon' in een socialistische coöperatie⁽⁵²⁾? Het is veel eenvoudiger om over de revolutie te contempleren en te peroreren dan wel om hic et nunc een aantal sociale correcties te realiseren, laat staan om die twee te combineren.

Wat we zelf doen, doen we beter

De autonomie van de federaties was binnen de BWP van bij de start in 1885 één van de voornaamste organisatorische pijlers. De socialistische coöperatieve beweging ontsnapte niet aan de negatieve gevolgen hiervan. Het beeld van de BWP als een nationale koepel waarin zowel politieke groepen, mutualiteiten, coöperaties en vakverbonden samen stredden tegen het kapitalisme, werd zelfs in eigen gelederen afgedaan als een ideaaltype-situatie die in de praktijk niet werkte door de grote macht van lokale federaties⁽⁵³⁾. De onafhankelijkheid van lokale federaties was nog sterker toen de beweging nog weinig of geen politieke macht had. Het was dan ook pijnlijk dat de socialistische beweging er niet in slaagde om haar voornaamste economische krachten, de coöperaties, te bundelen en samen, solidair hun organisatie uit te bouwen.

Parallel of synchroon met een exponentiële groei van de coöperatieve beweging rond de eeuwwisseling slaagde de BWP er dan toch in haar coöperaties te federeren. Maar in 1900 hadden de grootste socialistische coöperaties al in zodanige mate een eigen bedrijfscultuur dat van een echte samenwerking geen sprake meer kon zijn. De omzetcijfers van de federatie zouden vóór 1914 bijvoorbeeld nooit die van het Brusselse 'Mai-

son du Peuple' overschrijden. Problemen van enige omvang, waarbij de federatie nuttige diensten kon bewijzen, maakten trouwens duidelijk dat niet de federatie maar wel Gent, Brussel en Jolimont de coöperatieve beweging domineerden: zij hadden de middelen, zij beslisten. Elk op hun manier waren ze al een federatie geworden en bleven dat ook na 1900. Vaak deden ze dit zelfs in onderling overleg. Zo bijvoorbeeld richtte het Brusselse 'Maison du Peuple' in 1897 een socialistische bakkerij op te Dinant, die van bloem zou worden voorzien door Jolimont⁽⁵⁴⁾. De Gentse Vooruit was al helemaal een federatie op zichzelf, en domineerde zowat alle socialistische coöperaties in Oost- en West-Vlaanderen. Socialistische coöperaties die met een of ander probleem geconfronteerd werden, wendden zich niet tot de federatie, maar wel tot Vooruit⁽⁵⁵⁾. Ook uit tal van andere evoluties blijkt overduidelijk dat de federatie van coöperaties vooral goed was om coöperatieve propaganda te maken en om kleinere coöperaties indien nodig krediet te verschaffen en hun boekhouding te controleren. De onmacht van de federatie om de coöperatieve beweging echt in de hand te houden bleek wellicht nog het best uit een aantal beslissingen die men in Gent nam zonder de federatie echt te consulteren. Het betrof nochtans beslissingen die verstrekkende gevolgen hadden voor de coöperatieve beweging als geheel, namelijk de oprichting van de coöperatieve weverij (1903), haar omvorming tot een naamloze vennootschap (1910) en de oprichting van de Belgische Bank van de Arbeid (1913)⁽⁵⁶⁾.

Pragmatisme is wellicht de beste algemene noemer om het gedrag van Belgische sociaal-democraten in de voorbije eeuw te typeren. De dominantie van een essentialistische onderzoeksstrategie - waarbij socialisme wordt onderzocht als een ideaaltype - maakt dat de BWP het in de historiografie vaak moet ontgelden. De meeste van de haast eindeloze reeks monografieën en artikels die de socialistische arbeidersbeweging vóór 1914 behandelen, worden gedragen door de vraag: "*Waar ging het fout*"? De historische onderzoeksstrategie - waarbij socialisme wordt gezien als datgene wat socialisten doen/deden - is er echter altijd geweest en wint ook steeds meer terrein. De dominantie van de essentialistische onderzoeksstrategie verklaart wellicht voor een groot stuk de discrepantie tussen ons beeld van de BWP en de uitlatingen van minder dogmatische tijdgenoten. Hoe rijmen we bijvoorbeeld André Mommens visie met die van Robert Hunter die in 1905 schreef dat de Belgen het bewijs leverden dat "*socialism was not a dream or a utopia, but a present-day movement full of purpose and vitality*"⁽⁵⁷⁾. Een combinatie van beide onderzoeksstrategieën, die geenszins incompatibel zijn, zou wellicht de meest vruchtbare resultaten opleveren⁽⁵⁸⁾. Ze zou er alvast voor zorgen dat coöperaties de plaats krijgen die ze verdienen in het onderzoek.

- (1) T. DE WYZEWA, *Le mouvement socialiste en Europe. Les hommes et les idées*, Paris, 1892, p. 230.
- (2) *Les Coopérateurs Belges*, maart 1892.
- (3) G. HAUPT, "La plupart des partis social-démocrates en formation s'inspirent davantage du modèle belge que du modèle allemand dont ils empruntent cependant le programme": *Socialisme et syndicalisme. Les rapports entre parti et syndicats au plan international: une mutation?* In: M. REBERIOUX (ed.), *Jaurès et la classe ouvrière*, Paris, 1981, p. 34.
- (4) In de historiografie van de socialistische arbeidersbeweging blijkt dit bijvoorbeeld uit de vele zoektochten naar verklaringen voor het reformisme. De grote meerderheid van die onderzoeken vertrekken vanuit het apriori dat het reformisme een probleem is dat verklaard moet worden omdat het zou afwijken van wat verwacht kon worden. D. BEETHAM, *Reformisme and the "bourgeoisification" of the labour movement*. In: C. LEVY (ed.), *Socialism and the Intelligentsia 1880-1914*, London-New York, 1987, pp. 106-210.
- (5) E. VANDERVELDE, J. DESTREE, *Le socialisme en Belgique*, Paris, 1898, pp. 50-51.
- (6) Onderzoek naar de diverse coöperatieve tradities gebeurt vaak zelfs expliciet vanuit de zoektocht naar alternatieven voor de hedendaagse consumptie maatschappij. Zie bijvoorbeeld K. NOVY (ed.), *Anders Leben. Geschichte und Zukunft der Genossenschaftskultur. Beispiele aus Nordrhein-Westfalen*, Berlin-Bonn, 1985.
- (7) C. GIDE, De la coopération et des transformations qu'elle est appelée à réaliser dans l'ordre économique. In: *Revue d'économie politique*, 1889, p. 476.
- (8) E. FURLOUGH, C. STRIKWERDA, Economics, Consumer Culture and Gender: an Introduction to the Politics of Consumer Cooperation. In: C. STRIKWERDA, E. FURLOUGH (ed.), *Consumers against Capitalism? Consumer Cooperation in Europe, North America and Japan 1840-1990*, New York-Oxford, 1999, p. 52.
- (9) P. GURNEY, Labor's Great Arch: Cooperation and Cultural Revolution in Britain, 1795-1926. In: C. STRIKWERDA, E. FURLOUGH, *Consumers against Capitalism [...]*, p. 135.
- (10) HUBERT-VALLEROUX, *Les Associations Coopératives*, Paris, 1884, p. 129; Isidore Finance in 1879 tijdens een debat tussen collectivisten en coöperatoren te Marseille. In: A. LEGER, *Les coopératives et l'organisation socialiste en Belgique*, Paris, 1903, p. 303. Dit 'productivisme' is uiteraard een anachronistische reductie van Marx' ideeën. Het is evenwel dit marxisme en niet de Marx uit het British Museum die een cruciale rol speelde in de internationale sociaal-democratie. Zie E. HOBSBAWM, La diffusion del Marxismo (1890-1905). In: *Studi Storici*, 1974, p. 269. Met dank aan Roberto Benelli voor zijn hulp bij het vertalen van deze tekst.
- (11) C. GIDE, *De la coopération [...]*, p. 483.
- (12) Er werd de BWP nooit verwezen te nemen, maar wel dat er helemaal geen theoretische reflectie was. Kautsky's uitspraak dat de Belgen geen revisionisten waren omdat er gewoon geen theorie was om te herzien is in dezen tekenend. Zie ook H. DE MAN, La particularité du mouvement ouvrier en Belgique (1911). In: H. DE MAN, L. DE BROUCKERE, *Le mouvement ouvrier en Belgique*, Bruxelles, 1965, p. 63. Het is alweer opmerkelijk dat dit nooit positief geïnterpreteerd werd: de BWP werd nooit geremd door "de onverzoenlijkheid der theoretische formules". Naar J. Jaurès. In: J. ROMEIN, *Op het breukvlak van twee eeuwen*, Amsterdam, 1976, p. 277.
- (13) In 1911 bijvoorbeeld was de Gentse Vooruit het voornaamste argument in de discussie tussen sociaal-democraten uit New York en Boston over hoe men de coöperatie kon gebruiken, *The World Magazine*, 09.07.1911. In Boston was men reeds in 1896 begonnen met de opbouw van de beweging volgens Vooruit-model.
- (14) Zie bijvoorbeeld H. E. BARRAULT, M. ALFASSA, *Coopération et Socialisme en Angleterre*, Paris, 1909.
- (15) Respectievelijk Paul LAFARGUE. In: *Le Socialiste*, 02.09.1900 en Cesar DE PAEPE. In: *Quatrième Congrès des sociétés coopératives de consommation. Premier congrès international. Compte rendu officiel*, Paris, 1890, p. 23.
- (16) Voor het belang van buitenlandse voorbeelden bij het verspreiden van de coöperatieve doctrine zie bv. M. PRINZ, *Brot und Dividende. Konsumvereine in Deutschland und England vor 1914*, Göttingen, 1996, p. 34.
- (17) H. DE MAN, Réformisme en marxisme in België. In: *Het Weekblad*, 14 en 20.05.1910; F. M. WIBAUT en H. R. HOLST duiden 'coöperatief-cretinisme' als "het geheel en al opgaan in de coöperatie, het daarmee gepaard gaande verwaarlozen van de andere strijdvormen der arbeidersbeweging, het aldus misvormen, mismaken der beweging als organisme". De term werd echter ook eerder al intern gebruikt door bijvoorbeeld Camille Huysmans, Amsab, BWP, 118, *Bureau en Algemene Raad 1892-1940*, plenaire zitting 6 oktober 1909. Huysmans beseftte als secretaris van de Tweede Internationale heel goed dat de coöperatie in het buitenland het beeld van de BWP bepaalde. Hij kreeg voortdurend vragen omtrent de coöperatieve organisatie

- van de BWP, AMVC, Camille Huysmans, passim.
- (18) F. VERDIER, *Le mouvement coopératif et le socialisme*, Toulouse, 1903, p. 124.
- (19) Over de oprichting en de organisatie van de Gentse Vooruit zie G. VANSCHOENBEEK, *Novecento in Gent. De wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen*, Gent-Baarn: Amsab-Hadewijch, 1995.
- (20) Zo delgden ze in 1881 al schulden voor het Brusselse blad *La voix de l'ouvrier* waarvan ze de hele administratie voor hun rekening namen, IEV, Louis Bertrand, Anseele aan Bertrand, s.d. (1881).
- (21) *Le Sentinelle*, 30.04.1882 omschrijft dit als de "*foi sincère dans l'avenir*" van de Gentenaars. Die sfeer maakte volgens Louis Bertrand van Gent een "*badstad voor zieke socialisten*". In: A. DEWINNE, *Door Arm Vlaanderen (1902)*, Leuven, 1982, pp. 146-147. Zie ook T. MASSART, *Rapport sur les installations coopératives des socialistes gantois*, Amsab, Dineur, 176, 1/3.
- (22) *De Toekomst*, 02.04.1882.
- (23) Anseele zorgde voor een overeenkomst tussen de bakkerijen van Gent, Brussel, Antwerpen en Verviers om samen 33.000 kilo brood te sturen, (Amsab, Ferdinand Desmedt, 127, deel 4). In de socialistische historiografie van vóór 1914 (Bertrand e.a.) kreeg die zending een haast mythisch karakter waarbij het opvalt dat de aandacht vrijwel exclusief op Vooruit wordt gericht. Het is evenwel overduidelijk dat dit niet louter een 'mythische' vertekening is, want uit brieven van tijdgenoten blijkt dat de 'vermenigvuldiging van de broden' ten voordele van de Borinage een overweldigende indruk maakte. Zie bijvoorbeeld IISG, Hubert Van Kol, H. Van Kol aan F. Domela Nieuwenhuis, 22.03.1885.
- (24) Report of the Lancet Special Sanitary Commission on Bakeries and Bread-making. In: *The Lancet*, 04 en 25.01.1890, pp. 42-43 en 208-210. Zie ook A. DETREMMERIE, G. DESEYN, *'t Is voor de bakker. Industrialisering van brood- en banketbakkerij*, Gent, 1986.
- (25) Zie P. SCHOLLIERS, *The Social-Democratic World of Consumption: The Path-Breaking Case of the Ghent Cooperative Vooruit Prior To 1914*. In: *International Labor and Working-Class History*, 55 (Spring 1999), pp. 71-91. Dit artikel verschijnt in het Nederlands in *Brood & Rozen*, (2000)4
- (26) Het vasthouden van leden was bijvoorbeeld voor de vakbeweging een groot probleem. De uitkering van *ristorno's* is een onwaarschijnlijk sterke vorm van klantenbinding. Bij Vooruit werd dit systeem extreem doorgevoerd. De *ristorno's* van Vooruits bakkerij werden uitbetaald in jetons die enkel waarde hadden binnen de 'wereld van Vooruit'. Dit systeem was een cruciaal element voor de uitbouw en het succes van alle andere commerciële activiteiten van Vooruit, en maakte ook dat elke frank die bij Vooruit werd uitgegeven in de maatschappij bleef circuleren. Het werd pas in 1908 opgeheven onder druk van de concurrentie van andere coöperaties die in hun publiciteit steeds weer benadrukten dat zij wel *ristorno's* in geld uitbetaalden. Het "*petit univers socialiste où le membre trouvera tout ce qui peut l'intéresser ou lui être utile*" had dus zelfs een eigen 'munt'. Citaat uit L. VARLEZ, *La fédération ouvrière gantoise*. In: *Musée Social*, januari 1899, p. 1.
- (27) P. DE WITTE, *De geschiedenis van Vooruit en de Gentsche socialistische werkersbeweging sedert 1870*, Gent, 1898, p. 249.
- (28) Zie de anekdote van een man die zich voor de tweede maal een kostuum laat aanmeten bij Vooruit want zijn vorige pak "*était tellement mal réussi! [...] Faites donc bien attention, reprit-il, car si j'étais encore trompé et bien... je reviendrais encore... parce que je suis socialiste, mais je n'oserais porter mon costume!*", V. MULLER, *Le Vooruit. La coopération et l'organisation socialiste en Belgique*. In: *Musée Social*, december 1897, p. 458. Het is op zich al veelbetekend dat het Parijse Musée Social Muller op buitenlandse missie stuurde om de Vooruit te bestuderen. De socialistische coöperaties in België en daarbuiten bleven hen trouwens tot 1914 sterk boeien. Zie vooral Archives du Musée Social, *La coopération à l'étranger*; Zie ook J.R. HORNE, *Republican Social Reform in France: The Case of the Musée Social, 1894-1914*, ODV, New York University, 1991.
- (29) A Co-operator on the Continent. In: *Co-operators Yearbook*, Leicester, 1902.
- (30) Zie bijvoorbeeld *De Toekomst*, 17.07.1884.
- (31) Amsab, BWP-federatie Gent-Eeklo, 32, Verslagboek Vooruit, 17.06.1883 en 22.07.1887.
- (32) *Vooruit*, 16.06.1886.
- (33) IISG, Ferdinand Domela Nieuwenhuis, Anseele aan FDN, 9 september 1886. Anseele geeft niet aan om welk werk het precies gaat. Rond 1886 maakt in Frankrijk vooral de coöperatieve 'Ecole de Nîmes' opgeld. Charles Gide (cf. supra) werd de voornaamste vertegenwoordiger van die school, en diens coöperatieve republiek werd haar adagium. Zie M. PENIN, *Charles Gide 1847-1932. L'esprit critique*, Paris-Montréal, 1997.
- (34) *Redevoering uitgesproken door Eduard Anseele ter gelegenheid zijner invrijheidsstelling den 6e februari in Vooruit*, Gent, 1887, p. 60.

- (35) Gent, 1887.
- (36) *Vooruit*, 31.01.1887.
- (37) *Vooruit*, 18.02.1887.
- (38) *L'Impartial de Gand*, 20.02.1887.
- (39) *Vooruit*, 22.02.1887.
- (40) V. SERWY, *La coopération en Belgique, Tome II (suite et fin)*, Bruxelles, 1946, pp. 460-461.
- (41) *Les Coopérateurs Belges*, april 1891.
- (42) Zie V. SERWY, *La coopération en Belgique, Tome II*, Bruxelles, 1944, pp. 118-124.
- (43) In de eerste helft van 1886 werden bijvoorbeeld 24.296 broodkaarten meer verkocht dan het voorgaande semester, *Vooruit*, 17.06.1886.
- (44) Alle bestuursleden van coöperaties waren ook toen al goed vertrouwd met steekpenningen - wat vandaag 'compensaties' wordt genoemd - die het binnenhalen van een groot contract met zich bracht. Zou de federatie, of erger nog de Vooruit, voortaan al die extra's monopoliseren?
- (45) *Oproep aan alle samenwerkende maatschappijen [...]*, Gent, 1887.
- (46) Zie ook S. MEEUS, *De rol van de Gentse socialisten bij de uitbouw van de partij*, RUG, licentiaatsverhandeling, 1989.
- (47) G.J. HOLYAKEN [sic], *Geschiedenis der Rechtvaardige voorkampers van Rochdale*, Gent, 1887.
- (48) Zijn lezing te Mons bijvoorbeeld in december 1891 zou net zo goed door Charles Gide kunnen gegeven worden, *Le Peuple*, 22.12.1891.
- (49) Voor twee duidelijke voorbeelden zie *Le Peuple*, 04.04.1892 en *Les Coopérateurs Belges*, juli 1891.
- (50) Zie bijvoorbeeld *Les Coopérateurs Belges*, november 1890.
- (51) Vaak is slechts één persoon op de hoogte van de financiële aangelegenheden van de coöperatie. Wanneer die persoon wegvalt, zorgt dit onmiddellijk voor grote problemen. Het verhaal van de SM Vooruitgang (°1906) te Lokeren illustreert dit heel mooi. De Gentse partijgenote Livina De Moor hield er de boeken bij. Wanneer zij voor een week niet kan komen, moet zelfs voorzitter Bracke bekennen dat hij van niets weet. Hij kan zelfs geen fiat geven voor een factuurtje van 20 frank. Amsab, SM Vooruit Lokeren, 180, Verslagboek, zittingen 15 november 1907 en 14 mei 1909.
- (52) In datzelfde Lokeren waar reeds de verbruikcoöperatie Vooruitgang was, richtte Karel Beerblock in 1907 bij wijze van experiment een productiecoöperatie op. Het personeel was het voornaamste probleem. De personeelsleden "*considéraient la fabrique comme un établissement des socialistes, qui devaient satisfaire les vœux des ouvriers, quels que fussent ces vœux*", K. BEERBLOCK, *Travail à domicile en Belgique. L'industrie des peaux de lièvre et de lapin en Flandre*, Bruxelles, 1912, p. 110. In het personeelsbeleid van de grote coöperaties is het opvallend dat men vaak heel hard optreedt vanuit de vrees voor dergelijke ideeën onder het personeel. Want ook daar kregen oversten bij het berispen van personeelsleden al eens de repliek dat er in een socialistische coöperatie geen bazen bestonden en men zich dus niet diende te schikken naar de richtlijnen van hogherhand. Zie Amsab, Federatie Gent-Eeklo, 32, verslagboek Vooruit, zitting 19 augustus 1887.
- (53) Zie bijvoorbeeld C. HUYSMANS, Un essai de critique. In: *L'Avenir Social*, 1906, pp. 81-84.
- (54) *Revue du Travail*, 1897, p. 800.
- (55) Dit gebeurde zelfs in arrondissementen of kantons waar de beweging sterk stond. Zie bijvoorbeeld het kanton Menen, binnen de federatie Kortrijk, waar de socialisten vanaf 1902 over de sterke coöperatie De Plicht beschikken en vanaf 1906 zelfs een vertegenwoordiger in de Kamer hebben. Zie H. DEFOORT, *Mijnheer Slunse. Het socialisme van August Debunne (1872-1963)*, Gent-Antwerpen: Amsab-Hadewijch, 1998.
- (56) Zie G. VANSCHOENBEEK, En toch draait ze! Het verhaal van de coöperatieve weverij van Vooruit te Gent, 1903-1910. In: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXII(1991), pp. 337-377; G. VANTHEMSCHE, Van regionale spaarkassen naar coop-deposito's. In: E. WITTE, R. DE PRETER (red.), *Samen Sparen. De Geschiedenis van de spaarbank Codep en haar voorlopers*, Leuven, 1989, pp. 170-249 en pp. 275-288.
- (57) Zie A. MOMMEN, *De Belgische Werkliedenpartij (1880-1914)*, Gent, 1980 en R. HUNTER, *Socialists at Work*, New York, 1908, p. 139.
- (58) D. SASSOON, *Socialism is Dead. Long Live Socialism! A Historical Reflection on Socialism in the Twentieth Century*. In: *Brood & Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen*, (2000)1, p. 11.